

1.1. Архівні джерела про роль Томаша Масарика в суспільно-політичному житті краю

Джерельна база дисертаційного дослідження з аналізованої проблематики недостатньо відома в науковому колі. Збережені в архівних фондах оригінальні документи, що можуть стати основою вивчення впливу постаті Т. Масарика на процес становлення і розвитку політичних, соціальних та економічних інститутів у Закарпатті (Підкарпатській Русі) упродовж 20 – 30-х рр. ХХ ст., дають можливість проаналізувати еволюцію політичної влади стосовно окремих регіонів новоутвореної держави – Чехословацької Республіки.

Ознайомившись і використавши для дослідження відомі здобутки історичної науки з аналізованої проблеми, автор намагався ввести в науковий обіг ряд нових архівних джерел. Зокрема, нами опрацьовані документи, які зберігаються у фондах Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО) в містах Ужгород та Берегово [1 – 45], Закарпатського краєзнавчого музею (Фонди ЗКМ) в м. Ужгороді [46 – 48], Центрального державного архіву Чеської Республіки в м. Празі (Statni Ustredni Archiv v Praze (SUA)) [49 – 51], Архіву Міністерства закордонних справ Чеської Республіки в м. Празі (AMZV) [52], Словацького народного архіву в м. Братиславі (SNA) [53 – 83]. Цінним доповненням слугують матеріали листування представників політичної еліти Чехословаччини (у тому числі й Т. Масарика) з політичними організаціями тогочасної Підкарпатської Русі. Архівні джерела складають першу групу джерелознавчої документації.

Другу групу становлять опубліковані як вітчизняні, так і зарубіжні джерела [84 – 100]. Збірники опублікованих архівних матеріалів виходили у світ нерегулярно. Об'єктивний аналітично-критичний аналіз документів, відмежування від заангажованого викладення змісту в окремих із них дає можливість реально оцінити роль і вплив постаті Т. Масарика на перебіг тогочасних подій не тільки на теренах Чехословацької Республіки, а й далеко за її межами. Тому опрацювання доступної кількості джерельної та історіографічної бази неабияк підвищує наукову вагу пошукової роботи.

До третьої групи джерел можемо віднести численні матеріали тогочасної періодики. Особливо це стосується газетних і журнальних статей, які висвітлювали діяльність Т. Масарика на посаді президента Чехословацької Республіки, а також спостерігали за його ставленням до проблем розвитку краю в 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Науковий інтерес щодо досліджуваної теми привернули фонди Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО), в яких міститься цінний матеріал з регіональних проблем краю міжвоєнного періоду. Саме тут нам стали доступними реальні думки представників політичної влади на місцях стосовно суспільних змін за часів Т. Масарика. Тут ми знаходимо численні звернення і звіти, поточні документи владних структур, у яких місцеві урядовці реагували на проблеми і труднощі розвитку місцевого самоврядування та стосунків місцевої політичної еліти із загальнодержавною. Неодноразово в документації натрапляємо на “звернення” до самого президента Т. Масарика з проханням відреагувати на проблемні напрямки життєдіяльності краю.

Серед таких варто виділити фонд 2 “Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді” [1 – 23], фонд 13 “Мукачівське жупанське управління, м. Мукачево” [24 – 25], в яких знаходимо інформацію про формування органів місцевої влади та перші спроби вирішити поточні економічні та соціальні питання. У фонді 14 “Берегівське жупанське управління, м. Берегово Під-

карпатської Русі” [26 – 27], фондї 29 “Президії Цивільного управління Підкарпатської Русі” [28 – 34], фондї 46 “Канцелярії губернатора Підкарпатської Русі в Ужгороді” [35 – 36], фондї 63 “Цивільного управління Підкарпатської Русі” [37], фондї 117 “Хустське окружне управління, м. Хуст Підкарпатської Русі. Президіум. 1919 – 1939” [38 – 40], фондї 1146 “Секретаріат Руської хліборобської партії, м. Ужгород. 1920 – 1938” [41 – 45] містяться матеріали про взаємовідносини губернаторської та інших влад різних рівнів Підкарпатської Русі з центральними органами влади, з окремими політичними силами тощо. Ці матеріали свідчать також про антидержавну діяльність окремих діячів угорської агентури, за якими вівся постійний нагляд поліційними відомствами Чехословацької Республіки.

Важливий фактичний матеріал можна почерпнути з Фондів Закарпатського краєзнавчого музею в м. Ужгороді (Фонди ЗКМ) [46 – 48]. Зокрема, нами використано документи під інвентарними номерами архіву 2872, 4816, 5816. У них містяться матеріали, що стосуються як буденної діяльності представників регіонального владного олімпу, так і їх співпраці з центральними органами влади, реакції на реалізацію урядової політики, переписку з державними діячами, у тому числі й першим президентом Чехословацької Республіки Томашем Масариком.

У справах вітчизняних фондів маємо можливість ознайомитися з важливими документами, що стосуються проблем ухвалення краю до складу Чехословаччини, складних переговорних процесів як між окремими політичними лідерами, так і політичними силами, партіями тощо. У процесі адаптації до політичної системи новоутвореної держави формувався новий формат владних відносин.

До того ж архівні джерела зберігають численні свідчення позитивних змін, які відбулися за “масарикової доби” в Закарпатті. Це і сприяння освітньому розвитку (передусім що стосується розвитку шкільництва), культурному відродженню. За його правління в краї було зведено велику кількість соціально-культурних та освітніх закладів. Крім урядового сприяння в цих

та інших змінах, слід відзначити й особисту матеріальну допомогу Т. Мاستика у формі меценатства, зокрема, на будівництво Народного Дому в Ужгороді (факти свідчать, що внесок політичного лідера становив сто тисяч крон) [44, арк. 74].

Джерела фіксують особливу увагу Т. Масарика до професійного вишколу молодого покоління. Він був ініціатором розбудови ремісничо-промислових шкіл у краї, насамперед в окружних містах Ужгород, Мукачево, Хуст, Виноградово, а також у гірському селі Ясіня [45, 92].

Сприяння освітньому відродженню виявилось й у підтримці Т. Масариком та його однодумцями бібліотечної справи: у містах і селах відкривалися бібліотеки, будинки-читальні тощо. Водночас архівні документи зберігають численні факти чехізації. Політика уряду за часів президента Т. Масарика отримала назву “масарикізму”, для якого характерним було поєднання реформізму з уявленням про специфічний чеський соціалізм.

Архівні джерела, котрі слугують нам допоміжним інструментом у науковому дослідженні про вплив постаті Томаша Масарика на суспільно-політичне життя тогочасного Закарпаття, містять більш детальну інформацію у зарубіжних фондах.

Цінними є, зокрема, матеріали Центрального державного архіву Чеської Республіки (Statni Ustredni Archiv v Praze (SUA)) [49]. Найбільший інтерес щодо аналізованої проблеми становить фонд Президії Ради міністрів, у котрому зберігаються справи: 56 – “Організація політичного управління Підкарпатської Русі” (Organisace politicke spravy Podkarpatske Rusi) [50], 84 – “Повідомлення про діяльність політичних партій на Підкарпатській Русі” (Hlaseni o cinnosti politickych stran na Podkarpatske Rusi) [51] та інші, у змісті яких маємо можливість простежити реакцію політичних лідерів Чехословаччини і Т. Масарика зокрема на перебіг тогочасних суспільно-політичних подій.

Багату інформацію маємо можливість отримати з фонду Архіву канцелярії президента Чехословацької Республіки, що знаходиться в Словацькому народному архіві м. Братислави, зокрема справи, що стосуються соціальних і політичних проблем взає-

мовідносин Словаччини і Підкарпатської Русі, названих регіонів із центральною владою у Празі [52].

Цей же архів у справах Особистого фонду Павла Благого (№ 454 та 1799) дає можливість опрацювати й проаналізувати позицію чеських урядовців стосовно проблем включення краю до складу Чехословацької Республіки та поширення на території регіону чеських службовців для організації нормального буденного життя провінції. Справа під інвентарним номером 1799 згаданого фонду знайомить із рукописним доробком Т. Масарика [82 – 83].

Стосовно ролі Томаша Масарика у цьому процесі, то його позицію чітко ілюструє Особистий фонд Мілана Ростислава Штефаника у Словацькому народному архіві. Зокрема, у справах під номером 27, 484, 847, 1117, 1147, 1235, 1431, 1432, 1528 – 1537, 1544 можемо знайти цінний матеріал як стосовно особистого життя Томаша Масарика, так і щодо його професійної діяльності [63 – 81].

Цікавим є збережений у цьому фондї (справа № 1534) написаний англійською мовою лист від 21 жовтня 1918 р., надісланий Т. Масарику президентом Сполучених Штатів Америки Вудро Вільсоном, в якому глава Білого дому сердечно вітає Т. Масарика з прийняттям Декларації про незалежність Чехословаччини [77].

Документ під інвентарним номером 1147 Особистого фонду М. Р. Штефаника Словацького народного архіву подає Наказ президента Т. Масарика, відправлений чехословацьким військам 4 листопада 1918 р. з проханням відстояти свободу чехословацької держави, успішно завершивши військову кампанію Першої світової війни [67].

Інвентарний номер 484 подає документ-телеграму президента Томаша Масарика генералу Стефанику та іншу кореспонденцію політичного лідера, що стосуються військових операцій наприкінці Першої світової війни [64].

Справа № 250 Hlavný SUD v Bratislave (1920 – 1946) містить відомості про офіційну позицію Праги стосовно врегулювання

проблем навколо кордону між Словаччиною і Підкарпатською Руссю [54]. А фонд № 627, справа 178 (Minister s plnov mosov pre spravu Slovenska (1919 – 1927) ілюструє намагання влади вирішити освітні й релігійні непорозуміння в перші роки президентства Т. Масарика [55].

Особистий фонд Вавро Шробара у справах під інвентарними номерами 489, 596, 598, 816, 1091, 1291, 1296 знайомить нас із поправками до мовного закону (596), а також із кореспонденцією Канцелярії президента республіки (816) [56 – 62].

Використаний нами фонд архіву Міністерства закордонних справ Чехословацької Республіки подає інформацію про неабияку увагу Т. Масарика та його політичних соратників до античеської пропаганди як політичних опонентів, так і сил проугорської п'ятої колони [52].

Джерельну базу дисертаційного дослідження складають також опубліковані документи. У радянські часи було підготовлено до друку та видано низку архівних документів, що виходили в серії “Шляхом Жовтня” [88 – 93], а також у працях “Документи розповідають” [84], “Документи свідчать” [85], “Таємне стає явним” [86]. Щоправда, підбір архівних матеріалів для публічного видання мав цілеспрямований, чітко заангажований характер. Незважаючи на ідеалізацію прокомуністичної антиурядової політики в Чехословаччині і зокрема в Підкарпатській Русі, можемо зіставляти різні суб'єктивні думки з приводу ведення офіційною Прагою в особі президента Чехословаччини Т. Масарика політики як щодо соціально-економічного розвитку краю, так і стосовно національної політики в освіті, культурі, релігії. На допомогу досліднику видано й тексти промов та інтерпеляцій депутатів-комуністів у чехословацькому парламенті впродовж 1921 – 1938 років, котрі постійно критикували (подекуди безпідставно) політику президента стосовно регіону. Такі матеріали також маю переважно тенденційний характер [87, 93].

Незважаючи на те, що хронологічно архівні матеріали, розміщені в чеському збірнику документів “Антифашистська і народно-визвольна боротьба чеського і словацького народу

в 1938 – 1945 рр.», виходять за межі нашого дослідження, у них ідеться про політику чеської влади в останні роки життя і президентства Томаша Масарика [96]. Тут, зокрема, корисними для нас виявилися матеріали 30-х років минулого століття. Цінним історіографічним джерелом є також розглянути у нашому дисертаційному дослідженні програми й інші офіційні документи різних політичних інститутів та інстанцій [95, 97 – 100].

Останнім часом у вигляді окремих видань з'явилися нові збірники документів, які висвітлюють на різні аспекти досліджуваної проблеми. На принципах об'єктивного історизму вони подають фактичний опис суспільно-політичного життя краю. Особливий науковий інтерес становлять збірники документів про зовнішньополітичну діяльність урядів Угорщини та Польщі, що мали безпосередній вплив на розвиток внутрішньополітичного життя Закарпаття і в міжвоєнний період, і за часів президентства Томаша Масарика. Особливо цікавим є виданий у Польщі збірник документів “Акція “Лом”, де знаходимо цікаві відомості про протистояння центральної влади як сепаратистським тенденціям регіону, так і спробам сусідніх держав розбалансувати владні відносини в контексті центру і регіону. Чимало необхідної для цього дослідження оригінальної інформації нами використано саме для розуміння філософії політичних поглядів Т. Масарика, які виражалися в офіційних діях тогочасної політичної влади Чехословацької Республіки [97].

Важливе значення серед опублікованих джерел мають і законодавчі документи Чехословацької Республіки, зміст яких стосується суспільно-політичного життя Підкарпатської Русі [98 – 100].

Архівні й опубліковані документи доповнюються матеріалами періодики, у тому числі й офіційних друкованих органів численних політичних партій, де знаходимо багатий матеріал офіційної хроніки центральної влади, повідомлення про реакції на різнопланові акції з боку влади стосовно суспільно-політичного життя тощо [101 – 114]. Серед таких використаних нами періодичних видань можна назвати „Великій забавный и господар-

ській календарь на 1936 годъ” [101], “Вперед” [102], “Земля і Воля” [103], “Земледельская Политика” [104], „Земледельческий календарь на годъ 1935” [105], “Карпато-русский Вестник” [106], “Руська Нива” [107], “Русская Земля” [108], “Русский Вестник” [109], “Свобода” [112], а також журнали-альманахи “Юбилейный господарский календарь на 1929 годъ” [113], “Русский земледельческий календарь” [110 – 111] тощо.

Отже, можна констатувати, що архівно-джерельна база досліджуваної проблеми достатня для наукового опрацювання і сприяє вивченню важливої наукової проблеми, котра полягає насамперед у доведенні вагомості ролі постаті першого президента Чехословацької Республіки Томаша Масарика в суспільно-політичних процесах у 20 – 30-х рр. минулого століття, а отже, й у заповненні однієї з “білих плям” політичної історії Закарпаття в ХХ столітті.

1.2. Т. Масарик і Закарпаття у світлі вітчизняної історіографії

Праці вітчизняних дослідників, що привертали увагу до постаті Томаша Масарика і його ставлення до проблем Закарпаття, державно-політичної розбудови в тогочасній Підкарпатській Русі, знаходимо вже у двадцятих роках минулого століття. Як правило, авторами цих досліджень були безпосередні свідки суспільно-політичної діяльності місцевих жителів, а подекуди й самі учасники політичного життя краю. Так, один із відомих лідерів проукраїнського громадсько-політичного руху в Закарпатті Михайло Брацайко став автором цікавої статті “Політична ситуація Підкарпатської Русі 25 років тому назад і тепер”, в якій вказав на проблеми політичних непорозумінь між місцевими політиками і центральною владою [143]. Цій же проблемі присвячена розвідка О. Бочковського “Т.Г. Масарик: Національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації)” [142].